

PRVA ORGANIZACIJA KPJ U GRAČANICI I NJENO ANTIFAŠISTIČKO DJELOVANJE U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA - OD OSNIVANJA, U PROLJEĆE 1941., DO RASPUŠTANJA, U JESEN 1944. GODINE

OMER HAMZIĆ

.....

DUGO VREMENA poslije Drugog svjetskog rata postojanje i djelovanje partijske ćelije u Gračanici nije se ni spominjalo. Ni danas nemamo relevantne i na činjenicama zasnovane ocjene o realnoj političkoj snazi i uticaju komunista i socijalista u Gračanici, te njihovim stvarnim učincima na lokalnoj političkoj sceni između dva svjetska rata i u toku samog rata. O prvoj partijskoj ćeliji u Gračanici mišljenja su bila podijeljena: od potpunog minimiziranja i negiranja njenog postojanja, pa do pretjerivanja i glorifikacije uloge i zasluga njenih članova, ali i onih koji su bili u njihovoj blizini. Zvanična ocjena o tome se nije saopštavala iz više razloga, čak ni poslije kampanje prikupljanja izjava i sjećanja iz NOB-a i revolucije, od 1965. do 1970. godine. Pri tome je deblji kraj izvlačila historija kao nauka da bi što bolje prolazila aktuelna politika i ideologija. U slučaju Gračanice, bilo je i nekih lokalnih specifičnosti. Memoarska knjiga Todor Vujasinovića, prvog komandanta ustaničkih

snaga na Ozrenu, pod naslovom „Ozrenski partizanski odred“, pojavila se 1952. godine, kao prva publikacija te vrste u Bosni i Hercegovini. Kako se njen autor i u ratu i poslije rata nalazio na visokim državno-partijskim funkcijama, knjiga je doživjela veliku popularnost, pa je štampana u još dva izdanja. Čitala se i tumačila kao jedina istina o ratu na ovom prostoru. Služila je kao glavni dokaz revolucionarne, komunističke prošlosti Ozrena i tako „zaklonila“ (prikрила) njegovu ulogu u četničkom pokretu tokom Drugog svjetskog rata, iako to možda ni sam autor knjige nije želio. Preuveličavanje partizanstva i zamaglivanje četništva na Ozrenu odvijalo se paralelno sa preuveličavanjem ustaštva u Gračanici i njenoj okolini. Tako se stvarala svijest o partizanskim zaslugama Ozrena i ustaškoj krivici Gračanice. Negativne reperkusije u društveno-ekonomskom razvoju Gračanice, bile su posljedica tih stereotipa.

Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća, u organizaciji vladajućeg Saveza komuni-

sta, počelo se sa intenzivnijim prikupljanjem sjećanja preživjelih sudionika revolucionarnog pokreta. Iako su se u tim sjećanjima i dalje potenciranje „svijetle revolucionarne tradicije slobodarskog Ozrena“, u lokalnom političkom ambijentu, počelo se slobodnije govoriti i o prvoj ćeliji KPJ u Gračanici i njenoj ulozi tokom Drugog svjetskog rata, o antifašističkoj orijentaciji većeg broja uglednih Gračanlija, mnogim partizanskim simpatizerima među intelektualcima, o mladim ljudima koji su iz čistih ideala stupili u partizanske redove... U tim memoarskim tekstovima vidljiva su nastojanja da se Gračanica na izvjestan način rehabilituje, ako ne i u potpunosti amnestira zbog svoje navodne ustaške prošlosti u kojoj i do današnjeg dana dominira lik ustaškog viteza Ibrahima Pjanića iz sela Sokola kod Gračanice.

Pokazalo se da preuveličavanje ili glorifikovanje antifašističke borbe, predvođene komunistima nije doprinosilo razumijevanju tih procesa isto onoliko koliko i potpuno negiranje uloge komunista u toj borbi kako na lokalnom, tako i na širem planu. Naglašena glorifikacija takozvanih revolucionarnih zasluga, poslužiti će kao argument više onim snagama koje će se pojaviti na političkoj sceni poslije 1990. godine u njihovom osporavanju ili potpunom negiranju bilo kakve antifašističke oslobodilačke borbe ili bilo kakvog lijevog političkog pokreta na ovim prostorima. Zato se ovoj temi mora pristupati sa puno opreza, s kritičkim promišljanjem, zaključcima i sudovima koji će se zasnivati isključivo na provjerenim i provjerljivim činjenicama i objektivnim historijskim dokazima. Memoarska građa, koja se u dobroj mjeri pojavljuje kao jedini izvor pri rasvjetljavanju ovih pitanja, mora se podvrći ozbiljnoj kritici, a sudovi i zaključci očistiti od bilo kakvih primjesa, pa i lokalnih povijesnih i drugih subjektivnih opterećenja, pa i glorifikacija i mitova.

Polazeći od raspoložive historijske građe i do sada objavljene historiografske literature, te gore spomenutih načela i specifičnih odnosa u političkom životu Gračanice pred Drugi svjetski rat i tokom samog rata, u ovom radu pokušat ćemo rasvijetliti takozvanu lijevu političku opciju (radnički pokret) u političkom miljeu Gračanice, procijeniti njenu relevantnu snagu i krajnje domete u periodu između dva svjetska rata, njen stvarni

doprinos antifašističkoj borbi tokom rata, te konačan slom, odnosno poraz nakon neposrednog suočenja sa narastajućom proustaškom političkom stihijom, polovinom 1944. godine.

1. Počeci komunističke djelatnosti u Gračanici

1.1. Prvi oblici organizovanja i uloga Mitra Trifunovića – Učo

Politička i stranačka podijeljenost kao rezultat različitog gledanja na složene društveno-ekonomske probleme i naslijeđeni nacionalni i socijalni antagonizmi karakterišu ukupne političke odnose u Bosni i Hercegovini u periodu između dva svjetska rata. Politička opredijeljenost građana zavisila je od njihove nacionalne i konfesionalne pripadnosti. Na toj osnovi bile su organizovane sve građanske političke stranke i njihove koalicije, izuzev komunističke i socijalističke, koje su se prvenstveno zalagale za socijalnu pravdu i preferirale interese radničke klase.

Oživljavanje socijalističke, odnosno komuni-

Mitar Trifunović Učo

stičke stranke i početak njene aktivnosti, nakon Prvog svjetskog rata u Tuzli i njenoj okolini vezuje se za ime Mitra Trifunovića Uče, koji se početkom aprila 1919. godine vratio iz zarobljeništva i odmah aktivirao u Glavnom radničkom savezu i Socijaldemokratskoj stranki Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Učestvovao je na Osnivačkom kongresu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i izabran u Centralno partijsko vijeće. Po povratku sa Kongresa, organizovao je radničke skupštine u više gradova Bosne i Hercegovine.¹ Prema nekim sjećanjima, prvi sastanak u Gračanici održao je u avgustu ili septembru 1919. godine. Sastanku je prisustvovalo 15 radnika, koji su pripadali Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine. Među njima spominju se: Hamdija Prohić, Stanko Maksimović, Alija Kenjar, Savo Petrović, Salih Truta, Risto Jovanović, Sreto Popović i Đoko Jovanović. Neki se sjećaju da su na tom sastanku izabrali Đoku Jovanovića, opančarskog radnika, za predsjednika, a Stanka Maksimovića za sekretara gračaničke mjesne organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Oni su formirali sindikalno udruženje radnika zanatlija i redovno održavali kontakte s Mjesnim odborom Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Međustrukovnim odborom sindikata u Tuzli. Mitar Trifunović navodi da je u to vrijeme u Gračanici bilo 60 zanatlija, 30 šegerta i 8 trgovačkih pomoćnika. Zanatlijski i trgovački pomoćnici radili su najmanje 11 do 13 sati dnevno i živjeli u siromaštvu i bijedi.² U čuvenom štrajku željezničara, krajem aprila 1920. godine, učestvovali su i željezničari koji su radili na pruzi Gračanica – Karanovac i Doboj - Tuzla. Među njima spominju se Hamdija Prohić, Stanko Maksimović i Boško Lukić iz Gračanice. Zbog učešća u štrajku, neki od njih su hapšeni i zatvarani.

Na Vukovarskom kongresu (Drugi kongres SRPJ (k), održan od 20—24. juna 1920. godine), dolazi do definitivnog razilaženja između komu-

Hamdo Prohić sa suprugom

nističkog i takozvanog centrumaškog, reformističkog krila, koje se izdvojilo i stvorilo Socijalističku partiju, na čelu sa Živkom Topalovićem. Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) promijenila je ime i postala Komunistička partija Jugoslavije, usvojila novi Program i Statut Partije. Vukovarskom kongresu prisustvovala je i dosta brojna delegacija tuzlanske partijske organizacije, koja je imala 616 članova i preko 2000 sindikalno organizovanih članova.³ Mitar Trifunović Učo je poslije kongresa, na kojem je izabran u Centralno partijsko vijeće, držao predavanja u Doboju, Derventi, Brčkom, Bijeljini, Zenici i drugim mjestima.⁴ Tadašnji članovi partijske organizacije u Gračanici sjećaju se da im je Učo govorio o frakcionaškom djelovanju Živka Topalovića, koji se baš na Vukovarskom kongresu razišao sa Partijom, što znači da je Učo poslije

1 Rafael Brčić, Rad organizacija KPJ u Tuzli 1919. i 1920. godine i Husinska buna. *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga I, „Univerzal“, Tuzla, 1979, str. 142—151

2 Grupa autora, *Sa nepoznatih stranica, Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i hercegovine u borbi za svoja prava*. "Zadrugar", Sarajevo, 1964., 29

3 U to vrijeme u Bosni i Hercegovini bilo je 6.936 članova KPJ u 24 mjesne organizacije.

4 Rafael Brčić, n.d, str. 153—155

kongresa sigurno dolazio i u Gračanicu.⁵

1.2. Komunisti i socijalisti na izborima za Ustavotvornu skupštinu: rezultati u Gračanici

U jesen 1920. godine počela je predizborna kampanja za izbore poslanika u Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, koji su održani 28. 11. 1920. godine. Komunistička lista u Tuzlanskom okrugu bila je na šestom mjestu, sa 3.685 osvojenih glasova. To je bilo dovoljno da Mitar Trifunović Učo uđe u Ustavotvornu skupštinu⁶ sa još tri izabrana poslanička kandidata KPJ iz Bosne i Hercegovine.

Izborni rezultati komunista i socijalista pokazuju da te stranke nisu bile ozbiljan faktor na globalnoj političkoj sceni, pa ni u Gračanici. Komunistička lista Mitra Trifunovića dobila je svega 54 glasa, od čega u Gračanici 31. Socijaldemokrati su prošli nešto bolje, osvojivši 56 glasova, od čega u selu Sladna 15 i Srpska Grapska 7, u Gračanici svega 4. Socijalisti su imali više glasova u selu nego u gradu, dok su komunisti preko polovine svojih glasova osvojili u gradu. Distribucija glasova, koje su osvojile ostale političke stranke bila je približna nacionalnoj strukturi stanovnika sreza. Političke stranke sa muslimanskim nacionalnim predznakom (JMO i druge) osvojile su 4.039 glasova ili 59,66% biračkog tijela. Političke stranke sa srpskim nacionalnim predznakom (Radikali, Zemljoradnici i dr.) osvojile su 2.584 glasa ili 38,17% biračkog tijela. Socijalisti i komunisti zajedno osvojili su ukupno 110 glasova, što je svega 1,62% biračkog tijela. To je pokazatelj njihovog stvarnog političkog uticaja u Gračanici, ali bolje rezultate nisu imali ni na drugim područjima. Zov naciona bio je prejak za slabašnu i frakcijski podijeljenu lijevu političku opciju (na komuniste i socijaldemokrate). To će biti glavna karakteristika kako globalne, tako i lokalne političke scene u čitavom periodu između dva svjetska rata.

Čuveni štrajk željezničara, u kojem su hapšeni i neki radnički aktivisti iz Gračanice i okoline, te štrajk rudara, koji je izbio 21. decembra 1921. godine i za nekoliko dana ugušen u krvi kao Hu-

sinska buna, posljednje su velike akcije radničke klase Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata. U noći između 29. i 30. 12. 1920. objavljena je Obznana, a potom i Zakon o zaštiti države, po kojem se robijom do 20 godina kažnjavala svaka usmena i pisana komunistička djelatnost. Komunistički poslanici su lišeni političkog mandata, a mnogi dospjeli u zatvor.⁷ U Gračanici su hapšeni Stanko Maksimović, Simo Tešić, Ibrahim Širbegović i Stevo Jovanović.

Iako ga je policija stalno držala na oku, Mitar Trifunović Učo je i dalje obilazio teren, trudeći se da poveže oslabljene partijske organizacije. Između ostalih mjesta, u februaru 1921. godine s tim je ciljem dolazio i u Gračanicu.⁸

1.3. Radničko-seljački blok na parlamentarnim izborima 1927. godine: rezultati u Gračanici

Iako je, nakon zabrane, pokušavala da svoje djelovanje nastavi kroz nezavisne sindikate i u ilegali, KPJ je uslijed represije režima i unutrašnjih slabosti bila potpuno gurnuta na marginu političkog života u zemlji.⁹ O tome govore rezultati parlamentarnih izbora, 1927. godine, na kojima su komunistički kandidati istupali na listama Radničko-seljačkog saveza i Radničko-seljačkog bloka. Kao nosilac te liste na Tuzlanskom okrugu, Mitar Trifunović Učo je ovoga puta dobio svega 514 glasova¹⁰, što je gotovo 7 puta manje u odnosu na izbore za Ustavotvornu skupštinu, 1920. godine. Na gračaničkom srezu prošao je još lošije - dobio je svega 7 glasova ili 0,1% od ukupnog broja

7 Isto, str. 444

8 Ibrahim Karabegović, *Revolucionarna djelatnost Mitra Trifunovića Učo od 1919. do 1941. g. Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga I, „Univerzal“, Tuzla, 1979., str. 287—288; Uglješa Danilović, *Sjećanja*, knjiga 2 (*Na partijskom radu u Bosni i Hercegovini*), Vojnoizdavački i novinski centar Beograd, NIŠRO „Oslobođenje“, Sarajevo, „Svjetlost“, Sarajevo, 1986, str. 43—45

9 U drugoj polovini 1921. i početkom 1922. godine osnovana je organizacija Nezavisnih sindikata, koja je bila pod uticajem komunista, a 18. januara 1922. formiran je i Međusavezni sindikalni odbor za Bosnu i Hercegovinu. Delegate za ovu konferenciju birale su mjesne organizacije Nezavisnih sindikata. Izgleda da su, prema izjavi Stanka Maksimovića i Steve Jovanovića, (Zavičajna zbirka Gračanica), takvi izbori održani i u Gračanici.

10 Isto, str. 57

5 Izjava Stanka Maksimovića i Hamdije Prohića, Zavičajna zbirka Gračanica

6 Rafael Brčić, n.d., str. 156.

Grupa gračaničkih omladinaca na izletu u Sokolu ispod Gradine, 1937.

glasalih (u Gračanici 2, Gornjim Osječanima 2 i po jedan glas u Grapskoj, Dobrovocima i Skipovcu). Socijaldemokrati su na ovim izborima prošli nešto bolje u odnosu na komuniste. Nosioc socijalističke liste Hamza Grošić osvojio je 40 glasova ili 0,5% od ukupnog broja glasalih.¹¹ To su pokazatelji totalne marginalizacije lijeve političke opcije, čiji nosioci nisu imali gotovo nikakvog uticaja, kako na široj, tako i na lokalnoj političkoj sceni.

Poslije zavođenja šestojanuarske diktature (6. januara 1929. godine, kralj Aleksandar je ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio Vladu i Skupštinu i zaveo monarhističku diktaturu), zabranjen je rad svim političkim strankama, a naročito su na udaru bili komunisti, sindikalni aktivisti i drugi lijevo orijentirani pojedinci. Ionako malobrojni, komunistički aktivisti teško su se snalazili u uslovi- ma „ilegale“ i žestokog terora vlasti.

Nakon prvog vala, kada je diktatura izgubila nešto na svojoj oštirini, nekoliko mladih komuni- sta iz Tuzle uspjelo se povezati sa partijskom centralom u Beču i pristupiti obnovi partijske djelat-

nosti.¹² Prvo su uspostavili kontakte sa sindikal- no organizovanim radnicima i komunistima su- sjednih mjesta: Brčkog, Doboja i Gračanice. Tom su linijom u Gračanicu dolazili partijski aktivisti Leonard Banker, Milan Gavrić i Osman Mukić. Posebno se isticao sindikalni aktivista Osman Mukić, obučar, član KPJ iz Tuzle, koji se tokom 1931. i 1932. godine redovno sastajao s nekoliko radnika u Gračanici, među kojima su bili Hasib Ejubović, obučarski radnik, Suljo Bešlagić i Simo Tešić.

Međutim, opće stanje u KPJ nije pogodovalo za ozbiljniji preokret na terenu.

1.4. Obnavljanje organizacija KPJ u BiH i njihov uticaj u Gračanici

Nakon dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ, 1937. godine, počinje proces konsolidacije KPJ u zemlji, prevazilaženje frakcionaštva, obnavljanje pokrajinskih organizacija i rukovodstava. U jesen 1937. godine vraćaju se istaknuti aktivisti sa zadatkom da obnove rad parijske organizacije u Bosni i Hercegovini. U julu 1938. godine sazivaju

11 Omer Hamzić, *Političke prilike u Gračanici i njenoj okolini u periodu između dva svjetska rata*, Magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Tuzli 2005. godine, prilog 18 (rukopis)

12 Među njima su se isticali mladi radnici Ivan Marković (Irac), Pašaga Mandžić, Leonard Banker, braća Lebenički, student Milan Gavrić i dr. (Uglješa Danilović, *Sjećanja, knj. 2*. Beograd, Sarajevo 1986.,104)

Četvrtu pokrajinsku konferenciju KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Mostaru, koja bira partijsko rukovodstvo i otvara novu etapu svog političkog djelovanja.¹³ Peta pokrajinska konferencija, održana krajem jula 1940. godine u Sarajevu, jasno je potvrdila novu orijentaciju partije za stvaranje šireg fronta saveza radnika i seljaka i donijela odluku da pokrene list „Glas Saveza radnika i seljaka” kao periodičnu publikaciju.

Krajem juna 1939. godine u Bosni i Hercegovini je djelovalo 170 članova KPJ. U vrijeme Pete pokrajinske konferencije, jula 1940, bilo ih je 196 (izuzev Livna koje je bilo u nadležnosti CK KP Hrvatske), u oktobru 1940. godine 240, a u aprilu 1941. godine u 59 mjesta Bosne i Hercegovine 830 članova KPJ, od kojih 178 u selima.¹⁴ Prema tome, poslije Pete partijske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, a pogotovo poslije Pete zemaljske konferencije KPJ, održane oktobra 1940. godine u Zagrebu, broj članova KPJ u Bosni i Hercegovini povećao se za četiri puta.

Uz pomoć komunista, prvenstveno studenata Beogradskog univerziteta, koji su bili protagonisti novog shvatanja mjesta i uloge Partije u narodu i pod uticajem komunista iz Bosne i Hercegovine koji su izdržali kazne robije, u Bosni i Hercegovini se ubrzano stvaraju mjesne, a kasnije i oblasne organizacije KPJ i SKOJ-a.¹⁵ Na području sjeveroistočne Bosne djelovali su: Cvijetin Mijatović, Boriša Kovačević, Uglješa Danilović, Todor Vujasinović i Rato Dugonjić. Održavali su veze sa „svojim ljudima“ u većim sreskim mjestima kao što su Maglaj, Doboj, Gračanica, Brčko i Bijeljina i sa aktivistima u nekim manjim naseljima, među ostalim, u Loparama, Bosanskom Petrovom Selu i Šekovićima. U maju 1940. godine oni su organizovali konferenciju u Slavinovićima kod Tuzle, kojoj je iz Gračanice prisustvovao Velo Šuput.

13 Uglješa Danilović, *nav. djelo*, 145-165

14 Izvještaj o organizacionom i partijskom radu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, referat Cvijetina Mijatovića na osnivačkom kongresu KP BiH. *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1950. 120; Uglješa Danilović, *nav. djelo*, 208 - 211

15 Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973, str. 38—39

Na ozrenskoj strani Gračaničkog sreza, djelovao je Todor Vujasinović, koji je, kao iskusan partijski kadar, početkom 1938. godine prešao iz Han Pijeska u Bosansko Petrovo Selo, na Ozrenu, gdje se zaposlio u šumskom preduzeću „Jadrina”. Radio je na sindikalnom organizovanju grupe radnika Pilane, u kojoj se bili Milovan Gajić, Đoka Šešlak, Marko Blagojević, Mićan Pejić i Uroš Vurdelja.

To njegovo djelovanje nije moglo ostati neapaženo od strane režima. U jednom izvještaju o kretanju komunista i širenju komunističke akcije, koji je poslat iz Gračanice 1. 11. 1938. godine piše: „Čast mi je izvestiti Bansku upravu da u toku prošla dva meseca - juli i avgust o.g. - nije zapažena nikakva komunistička akcija na teritoriju poverenog mi sreza, samo jedna osoba: Todor Vujasinović, sin Markov, koji se doselio iz Tuzle i zaposlio se kao blagajnik kod šumskog preduzeća „Jadrina” u Bos. P. Selu nad kojim se vodi nadzor od strane ovog sreza”¹⁶

Vodeću ulogu na političkoj sceni Bosne i Hercegovine, sve do rata, imali su sljedbenici Mehmeda Spahe, odnosno JRZ (srpsko-muslimanske vladajuće koalicije), koju je u Gračanici predvodio mladi advokat dr. Hamid Hadžiefendić. Tokom 1939. i 1940. godine, među Muslimanima Bosne i Hercegovine sve više pristalica imala je Muslimanska organizacija HSS Hakije Hadžića, čiji je glavni protagonist u Gračanici bio Ibrahim ef. Mehinagić, predsjednik Vakufsko-mearifskog povjerenstva i jedan od najučtenijih alima u redovima muslimanske uleme na ovom prostoru. Njemu će se nešto kasnije pridružiti i dugogodišnji gradonačelnik Gračanice Hifzaga Hifzefendić, iako je na tu dužnost biran kao kandidat JRZ. To je izazvalo još oštrije konfrontacije i sve dublje političke podjele u gračaničkoj čaršiji. Kao reakcija na te podjele, u Kulturno-prosvjetnom društvu „Narodna biblioteka” sve masovnije se okupljaju protivnici vladajuće, u osnovi prosrpske JRZ, koji nisu mogli prihvatiti ni sve jače prohrvatske opcije Muslimanske organizacije HSS. To su mahom bili mlađi ljudi koji su se vraćali sa školovanja i iz većih gradova donosili nove svježije ideje i politička iskustva, pokreta-

16 Regionalni muzej Doboj, inv. br. 1000, Izvještaj Sreskog načelstva Gračanica, Kraljevskoj banskoj upravi Banja Luka, od 1. 11. 1938.

li razne aktivnosti kao što su tribine i predavanja, opismenjavanje i povezivanje sa selom, skupljanje napredne i druge literature itd. U toj grupi isticali su se Kemal Prohić, Ahmet Šiljić, Zdravko i Boro Pavlović, Adem Osmanbegović, Hamdija Tihić, Hajrija Kamarić, Vojin Hadžistević, nešto kasnije Velo Šuput i Vasko Pajić, te veterinar Hasan Maglajlija¹⁷ i učitelj u Doborovcima Midhat Muratbegović. Na tribinama koje je organizovala Biblioteka često su se pojavljivali mladi, lijevo orijentisani ljudi iz drugih gradova: Safet Krupić, profesor iz Bihaća, Enver Redžić, tada student, Hasan Brkić i dr.¹⁸ Kako je poslije sporazuma Cvetković – Maček podjela Bosne i Hercegovine bila sve izvjesnija, oni su se sve jače zalagali za autonomiju Bosne i Hercegovine u budućem preostroju Kraljevine Jugoslavije.

Kao refleksija previranja i sukoba na jugoslovenskoj ljevici, godinu-dvije pred rat, u Gračanici su se izdiferencirale, uslovno rečeno, dvije političke grupacije. Prvu su činili sindikalni i skojevski aktivisti, pretežno radnici, nesvršeni đaci i studenti, kao jezgro buduće skojevske i partijske organizacije, koju je predvodio Velo Šuput, a drugu ugledni intelektualci i viđeniji građani liberalnijih shvatanja, koji su pomagali pokret, ali mu iz raznih razloga formalno nisu pripadali.

Pored različitih gledanja na aktuelne društvene probleme, spomenuti antagonizmi u manjim gradovima i čaršijama bili su posljedica različitog

društvenog položaja njihovih pripadnika. Iako su i jedni i drugi imali važnu ulogu u tom pokretu, oni nisu imali isti društveni položaj, pa su i njihovi praktični učinci bili različiti. Drugačiji ugled u Gračanici imali su svršeni pravnici Ahmet Šiljić i Zdravko Pavlović, na primjer, od sindikalnih aktivista, obučarskih radnika Džemala Šuše i Mustafe Ustavdića ili mlađih đaka i studenata, radikalnijih shvatanja. Sa iskustvima koje je stekao kao pripadnik ljevičarskih studentskih organizacija u Beogradu, Velo Šuput je kritikovao pasivnost i ponašanje spomenutih lokalnih intelektualaca, za koje je znao da su simpatizeri pokreta, ali nisu bili od akcije, kako je govorio, povazan su igrali karte, ništa nisu radili, nerado su prihvatili zadatke itd. U toj grupi bili su: Ahmet Šiljić Kadija, Hasan Maglajlija, Midhat Muratbegović, Zdravko Pavlović i još neki. U nastojanju da ih aktivira, Šuput je tražio uputstvo od Cvijetina Mijatovića kako da postupi prema njima u konkretnim situacijama. Kako nije imao razumijevanja za njihovu pretjeranu građansku komociju, te je intelektualce Šuput tretirao kao salonske komuniste, prema kojima treba imati izvjesnu distancu, jer ne mogu služiti kao primjer drugim. Radilo se o svojevrsnom sektašenju, koje će obilježiti ponašanje komunista i svih onih koji su se smatrali komunistima na ovom prostoru, kako tokom rata, tako i u poslijeratnim političkim i kadrovskim prestrojanjima na ovom prostoru.

Ipak, zahvaljujući društvenom ugledu i političkom djelovanju upravo tih intelektualaca i uopće ljudi naprednih pogleda i shvatanja, mnogi građani Gračanice zauzeli su antifašistički stav neposredno pred napad Njemačke na Jugoslaviju.¹⁹

17 Hasan Maglajlija je došao na službu u Gračanicu u proljeće 1939. godine. Kao lijevo orijentisani intelektualac, sa idejama koje je „pokupio“ na fakultetu u Zagrebu, počeo se družiti sa svojim istomišljenicima u Gračanici, pretežno mlađim školovanim ljudima, među kojima su prema njegovom sjećanju bili: Ahmet Šiljić, zvani Kadija, svršeni đak šerijatske sudačke škole i Adem Osmanbegović, diplomirani pravnik, studenti, braća Zdravko i Boro Pavlović, student prava Velo Šuput, srednjoškolar Kemal Prohić, službenik u sreskoj kancelariji Slobodan Sofrenić i obučarski radnik Mustafa Ustavdić. „Ovi omladinci su se isticali svojom jasnom političkom orijentacijom za KPJ, a najaktivniji među njima bio je Velo Šuput, Kemal Prohić i Mustafa Ustavdić, koji su poslije postali jezgro partijske organizacije.“ (Hasan Maglajlija, *Neki podaci o političkom radu za KPJ u NOB u Gračanici od 1939. – 1945. godine*, rukopis (bez oznake godine), Zavičajna zbirka Gračanica)

18 Zdravko Pavlović, *Izjava*, Zavičajna zbirka Gračanica

19 Toj grupi pripadali su: dr. Avdo Prohić, općinski ljekar, dr. Stevo Jokanović, advokat, Ljubo Hinić, trgovac, Salim-hafiz Alić, Hamdija Prohić, željezničar, Viktor Kolman i njegova supruga Helena, Isidor Papo, trgovac, Muradif Džinić, geometar, Ante Zidarić, učitelj rodom iz Istre, Cvjetka Počuca, domaćica, Milena Milosavljević, činovnica, Rifataga Mehinagić, posjednik, Sulejman Bešlagić, hotelijer, Nikola Savić Brada, gostioničar, Mitar Sofrenić, sveštenik, Salih Tihić, trgovac, nadzornik za puteve, Ivan Domišljanović iz Gračanice, te Dejan Vujašinović i Đuro Vukeljić iz Boljanića, Salih Čekić i Muhamed Huskanović iz Doborovaca, Husein Mujić u Orahovici i Husein Čurić u Lukavici. (Esad Tihić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gra-

2. Organizacija KPJ u Gračanici – od osnivanja do raspuštanja

2.1. Osnivanje prve partijske ćelije

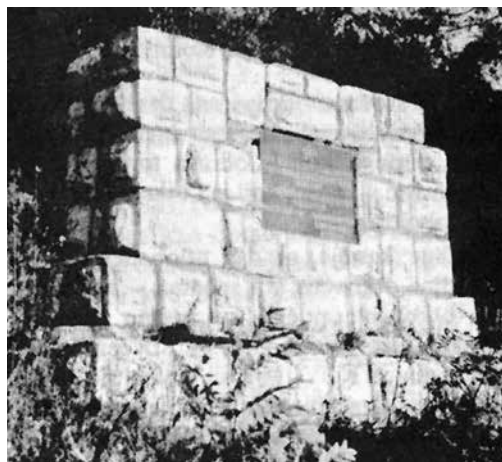
Kao što je rečeno o formiranju i djelovanju prve partijske ćelije dugo se ćutalo u Gračanici. Razloga za to bilo je više. U oficijelnim partijskim krugovima smatralo se da ta organizacija nije položila ispit u toku rata. Njeni ključni članovi „zaglavili“ su kao informbirovci poslije rata. Zato ima nesaglasnosti, ne samo o okolnostima, već i o datumu formiranja te partijske ćelije. Netačni podaci upisni su čak i na spomen-ploču Prvoj partijskoj ćeliji u Gračanici. Razlike se mogu uočiti i u izjavama sudionika tih događaja, čak i u izjavama iste osobe koja ih je davala u različitim vremenima. Njihovim poređenjem, pošto drugih historijskih podataka nema, moguće je samo djelomično rasvijetliti taj događaj i o njemu donijeti odgovarajuće historijske sudove.

Prema jednom partijskom upitniku, kojeg je popunjavao poslije rata, Velo Šuput je primljen u KPJ u februaru 1940. godine u Tuzli. Nakon toga počinje njegovo intenzivnije djelovanje u Gračanici. Najviše se družio sa članovima Kulturno-prosvjetnog društva „Narodna biblioteka“ i sa nekim sindikalno organizovanim radnicima u Gračanici. Partijsko rukovodstvo u Tuzli od nje ga je očekivalo da što prije stvori partijsko jezgro. Već sredinom ljeta 1940. godine to jezgro bilo je na okupu. U njemu su prednjačili: Kemal Prohić, Mustafa Ustavdić, Džemal Šuša i Ahmet Durić.

U nekim svojim pisanim izjavama Velo Šuput tvrdi da je prva partijska ćelija u Gračanici formirana u martu 1941. godine na sastanku koji je održan u kući Mustafe Ustavdića i da je formiranje izvršio Cvijetin Mijatović, tada zvani Cviko. U istom materijalu navodi se da je prvi sastanak partijske organizacije održan početkom marta na Lipi (Podgaj), poviše kuće Dimitrije Jovanovića u kojoj je Šuput tada stanovao. Prema ovom svjedočenju, prvi članovi prve partijske ćelije bili su: Velo Šuput, sekretar, Mustafa Ustavdić i Kemal Prohić, članovi, Džemal Šuša i Ahmet Durić kandidati. Za prijem u partiju pripremali su se: Midhat Muratbegović, Ahmet Šiljić zv. Kadi-

ja, njegova sestra Hajrija, Soja Pajić, Hasib Ejubović Slavić, Zdravko Pavlović i Adem Alić. Nakon izbijanja rata, partijskoj organizaciji stavili su se na raspolaganje Fadil Šabić (službenik u kotarskoj upravi) i Adem Osmanbegović kao kotarski predstojnik.²⁰ Međutim, u nekim svojim kasnije datim izjavama Velo Šuput tvrdi da je partijska ćelija u Gračanici formirana nešto ranije, u proljeće 1940. godine: „Ja sam primljen u partiju 15. 2. 1940. Ubrzo poslije toga formirana je prva trojka: ja sekretar, Kemal i Mustafa i dva kandidata: Ahmet Durić i Džemal Šuša. Tada smo imali ova zaduženja: Kemal radi s omladinom, Mustafa radi sa radnicima. Formiramo Sindikat zanatsko industrijskih radnika...“²¹

U svom sjećanju Kemal Prohić navodi da je partijska organizacija u Gračanici formirana je 6. 3. 1941. godine u kući Mustafe Ustavdića.²² Njegovu je mišljenje da je Velo Šuput pogriješio što i ostale kandidate nije pozvao na taj osnivački sastanak - Ahmeta Durića, Adema Alića i Džemala

Spomenik Prvoj partijskoj ćeliji u Gračanici (lokalitet Podgaj)

20 Velo Šuput, izjava kod autora

21 Magnetogram razgovora sa Velom Šuputom, sekretarom prve partijske ćelije u Gračanici, vođen 23. 12. 1985. godine u prostorijama Republičkog odbora SUBNOR-a u Sarajevu; razgovor vodili Omer Hamzić i Esad Tihic, autori monografije *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*.

22 Kemal Prohić, izjava kod autora (data u Sarajevu, 16. 3. 1962.)

Kuća u kojoj je prije Drugog svjetskog rata stanovao Velo Šuput

Šušu²³ - insistirajući da svi prethodno prođu kroz takozvani kandidatski staž.²⁴

I Mustafa Ustavdić, kao treći član prve partijske ćelije u Gračanici, u svom memoarskom zapisu iz 1984., ističe 6. mart 1941. kao datum njenog formiranja.²⁵ Ali u svojim ranijim izjavama, on o tome ima još dvije verzije: u jednom upitniku, koji je popunjavao prije 1948. godine („Obrazac upitnika za kadrove“), on navodi da je član KPJ postao 10. 7. 1940. godine u partijskoj organizaciji u Gračanici, da ga je u KPJ primio Velimir Šuput sekretar partijske organizacije, te da je prošao kandidatski staž u trajanju od 21 dana.²⁶ U drugoj svojoj izjavi, koja je vjerovatno pisana nešto kasnije, tvrdi da je partijska ćelija formirana u njegovoj kući, koncem maja 1940. godine, na-

23 Kemal Prohić, Magnetogram razgovora sa grupom članova i kandidata KPJ i članova SKOJ-a koji su djelovali u Gračanici neposredno prije rata i u prvoj ratnoj godini na temu „Djelovanje napredne omladine, SKOJ-a, sindikata i KPJ u Gračanici neposredno pred rat i u prvoj ratnoj godini“ koji je održan 22. 11. 1985. godine u Gračanici u organizaciji Komisije za istoriju Opštinskog komiteta Saveza komunista Gračanica, Rukopis kod autora (u nastavku: magnetogram)

24 Izjava Vele Šuputa u Zavičajnoj zbirci Gračanica

25 Mustafa Ustavdić, *Neka sjećanja iz revolucionarnog predratnog i ratnog perioda u Gračanici, memoarski zapisi*, (materijal dovršen 15. 6. 1984), Zavičajna zbirka Gračanica.

26 Arhiv TK II a 44/1

vodeći ista imena, koja navodi i u svojim prethodno datim izjavama.²⁷

Većina sudionika tih događaja se sjeća da je tokom 1940. godine Cvijetin Mijatović dolazio u Gračanicu s ciljem da pripremi teren za formiranje partijske ćelije. To je i potvrdio u jednoj svojoj kratkoj izjavi, koju je potpisao 4. 7. 1957. godine u Beogradu: „Izjava kojom potvrđujem da je 1941. godine u Gračanici, NR Bosna i Hercegovina, postojala i djelovala partijska ćelija od tri

člana sastava: Velimir Šuput, sekretar, Ustavdić Mustafa i Prohić Kemal. To mi je lično poznato jer sam kao član Oblasnog komiteta KPJ za Tuzlu prisustvovao na nekoliko sastanaka ove ćelije u Gračanici, na kojima sam upoznao gore navedene drugove. Druga Velimira Šuputa sam poznavao još ranije i početkom 1940. godine primio ga u članstvo KPJ. Imena drugova koji su bili kandidovani, ne sećam se, ali mislim da se može verovati izjavama gore pomenutih drugova.“²⁸

I u Izvještaju Sreskog komiteta KPJ za Gračanicu, koji je upućen Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, 20. 9. 1948. godine (Izvještaj u vezi naše partijske organizacije prije rata, uz rat i poslije rata), navodi se da je 6. marta 1941. godine Cvijetin Mijatović Majo formirao partijsku ćeliju od 3 člana.²⁹

Nakon formiranja partijske ćelije, Šuput je intenzivirao svoje kontakte sa Cvijetinom Mijatovićem, Mjesnim i Oblasnim komitetom KPJ u Tuzli. Prisustvovao je na nekoliko savjetovanja i sastanaka koje je organizovalo Oblasno i Mjesno rukovodstvo KPJ u Tuzli. Između ostalih, u ime Gračanice, kao što je rečeno, bio je na skovskom savjetovanju u Slavinovićima i na savjetovanju komunista tuzlanske oblasti u Bistarcu 30/31. marta 1941. godine, na kojem je učestvovao i član CK KPJ Krsto Popivoda.

Bez obzira na određene nesaglasnosti, pa i kontroverze, postojanje partijske organizacije u

27 Arhiv TK 7352/8

28 Fotokopija Izjave Cvijetina Mijatovića, kod autora

29 Erhiv TK 7325/1-7

Gračanici prije izbijanja Drugog svjetsko rata ne može se dovoditi u pitanje. To će potvrditi i događaji koji će uslijediti poslije izbijanja i tokom rata.³⁰

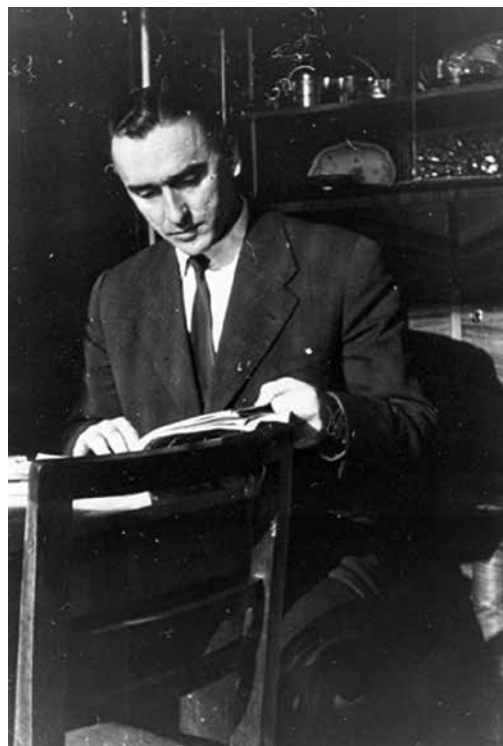
2.2. Period pasivizacije i rasula partijske ćelije (organizacije)

Invaziju fašističkih trupa na Jugoslaviju, ka-

³⁰ Datum formiranja partijske ćelije u Gračanici treba ipak prihvatiti sa izvjesnom rezervom. O tome nisu sačuvani nikakvi pisani tragovi, a ni memoarska građa na to pitanje ne daje pouzdane odgovore. Na spomen-ploči Prvoj partijskoj ćeliji, koji je podigao Odbor za proslavu 40. godišnjice KPJ Gračanica ispod šume Gaj, na mjestu zvanom Lipa, pogrešno je napisano da je na tom mjestu jula 1941. godine osnovana prva organizacija KPJ za Gračanicu. Nije jasno kako je došlo do greške u datumu. I u svojim sjećanjima sudionici tih događaja iznose različite podatke. U pismenoj izjavi Kemala Prohića, tvrdi se da je prvu ćeliju KPJ u Gračanici trebalo formirati u decembru 1940. godine, ali je Cvijetin Mijatović bio spriječen da izvrši taj zadatak. (*Izjava Kemala Prohića u Zavičajnoj zbirci Gračanica*) Kao prvi sekretar te partijske ćelije, Velo Šuput je tvrdio da je njeno formiranje obavio u proljeće 1940. godine. Ta je tvrdnja, vjerovatno prenesena i u neke hronologije radničkog pokreta: da je u junu 1940. godine formirana organizacija KPJ u Gračanici i da je bila povezana sa Oblasnim komitetom KPJ u Tuzli. Autori su se pozvali na memoarsku građu koja se čuva u Arhivu i Institutu za istoriju u Sarajevu. (*Hronologija radničkog pokreta Biti*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1971, str. 588; *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919. - 1979.*, Beograd, 1980, str. 286) U materijalima za Osnivački kongres KP BiH nalazi se najprecizniji datum formiranja prve partijske ćelije u Gračanici: 6. 3. 1941. godine. Vezuje se za ime Cvijetina Mijatovića Maje, koji je tada "partijski pokrivaio" šire područje tuzlanske regije. (Arhiv CKSK BiH, dok. 46/4028, kutija 63/261) I sam Cvijetin Mijatović Majo u svojim pismenim izjavama tvrdio je da organizacija KPJ u Gračanici nije mogla biti osnovana prije ljeta 1940. godine, do kada se on nalazio na odsluženju vojnog roka. (*Izjava Cvijetina Mijatovića u Zavičajnoj zbirci Gračanica*)

pitulaciju kraljevske vojske i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske, članovi partijske i skojevске organizacije u Gračanici dočekali su kod svojih kuća. Na sam dan napada Njemačke na Sovjetski savez, 22. juna 1941. godine, došlo je do masovnih hapšenja članova partije i Skoja u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine. Tom je prilikom pohapšeno više skojevaca u Tuzli i Lukavcu, a provaljeni su i skojevski aktivni u Karanovcu i Gračanici. Uhapšeno je i sprovedeno u tuzlanski zatvor nekoliko omladinaca iz Karanovca i Gračanice, među kojima je bio i član KPJ Kemal Prohić. Nekoliko dana kasnije, uhapšen je i sekretar partijske ćelije u Gračanici Velo Šuput, koji je dospio u tuzlanski zatvor 2. 7. 1941. godine. One se putem partijske veze u Tuzli uspio izvući, prvo u bolnicu, a odatle za Srbiju, dok se Kemal Prohić duže zadržao u zatvoru.

U toku jula 1941. godine pojačava se ustaška represija u Gračanici. Na udaru su bile ugledne srpske i jevrejske porodice i njihova imovina.

Velo Šuput

Zaslugom Adema Osmanbegovića, koji je bio na

dužnosti kotarskog predstojnika, spašeno je dosta srpskih porodica od sigurnog uništenja. Kako u jednom svom memoarskom zapisu ističe Midhat Muratbegović, otimao ih je praktično iz ruku ustaša, „branio ih i, normalno, nije ih uspio sve odbraniti. Nije uspio ostvariti kontakt sa Velom Šuputom, koji prije svog uhapšenja, nije želio da zna ni za koga, a pogotovo za kotarskog predstojnika.“ Adem Osmanbegović je i otišao sa te dužnosti zato što nije mogao ništa više tu učiniti. U tako pogoršanoj situaciji, mjesto njega dolazi Franjo Šajkaš. U Gračanici je nastupilo vrijeme pljačkanja srpskih i jevrejskih porodica, vrijeme ucjena, deportacija...³¹

Nakon hapšenja Kemala Prohića i Vele Šuputa, od članova KPJ u Gračanici je ostao samo Mustafa Ustavdić s nekoliko kandidata i omladinaca iz radničkog aktiva, koji su se smatrali članovima Skoja. (Ahmet Durić, Džemal Suman, Dževad Rešidbegović, Ibro Đogić). U strahu da i njih „neće ščepati za vrat“, oni su se bili gotovo potpuno pasivizirali.³² Ni Velo Šuput, kojeg su posjećivali dok je ležao u tuzlanskoj bolnici, nije ih mogao uputiti kako da postupaju i šta da rade. Prije svog definitivnog odlaska za Srbiju, on je, po jednoj verziji, dužnost sekretara prenio na Mustafu Ustavdića,³³ koji to nije nikada kasnije potvrdio. Jedno je ipak sigurno: partijska veza koju je prenio Ustavdiću nikada nije profunkcionisala.

Veliko je pitanje da li je rukovodstvo ustanka na Ozrenu moglo i da je htjelo uspostaviti vezu sa Gračanicom. Kad su Ozreni upali u Gračanicu, 23/24. 8. 1941. godine, Mustafa Ustavdić je, po vlastitom priznanju, pokušao doći u kontakt sa Todorom Vujasinovićem, ali je malo falilo da ga tokom ispitivanja ubiju („Šta će tebi Tošo, Tošo nije tu...“).³⁴ U nekim svojim spisima Todor Vujasinović, tvrdi da je pozivao Velu Šuputa na Ozren, ali on se nije odazvao. U svojoj memoarskoj knjizi o ustanku spominje samo Ahmeta Šiljića i Salih-bega Čekića, na koje se jedino mogao osloniti u Gračanici. On vjerovatno nije ni znao za aktiviste koji su se poslije hapšenja Vele Šupu-

ta i Kemala Prohića potpuno pasivizirali. Mustafa Ustavdić je u svim svojim kasnijim izjavama tvrdio da Velo Šuput nije bio za to da se Gračanlije uključuju u ustanak na Ozrenu. Njegova direktiva je bila da svi nekompromitovani omladinci ostanu u Gračanici, da će tu biti od veće koristi, čak da se uključuju i u ustaške i domobranske formacije i da tamo djeluju.³⁵ Vjerovatno se procjenjivalo da bi bilo riskantno u prvoj fazi ustanka masovnije uključivati Muslimane u ustaničke redove u kojima je već tada vladala ustanička stihija i veliki upliv četnika.

Bez obzira na kontradiktorne izjave i viđenja sudionika tih događaja (od pasivizacije članova i kandidata KPJ do totalnog rasula)³⁶, jedno je sigurno: hapšenjem dvojice ključnih članova, partijska organizacija u Gračanici pretrpjela je težak udarac, od kojeg će se teško kasnije oporaviti. Prebacujući dio krivice i na svog partijskog sekretara, Ustavdić je bio mišljenja da „nije bila baš tolika preša da se Velo povlači u Srbiju.“ Ali pri donošenju konačnih sudova o tome, mora se imati u vidu činjenica da je u to vrijeme bilo malo prostora za neko ozbiljnije političko djelovanje između ustaničke četničke stihije na Ozrenu i ustaške represije u Gračanici.

Od polovine 1942. godine (kada ustaške vlasti uspostavljaju trajno primirje sa ozrenskim četnicima) do polovine 1943. godine, kada u dolinu Spreče, na Ozren i Trebavu izbijaju krupne partizanske snage (nakon prodora sa Sutjeske), u Gračanici i njenom širem okruženju vladao je gotovo potpuni mir, živjelo se sasvim normalno, rat je bio negdje daleko.

2.3. Kontroverze oko obnavljanja partijske organizacije

Na osnovu raspoloživih historijskih izvora i memoarskih zapisa teško je utvrditi kada i kako je, nakon višemjesečne pasivizacije i rasula, došlo do ponovnog aktiviranja pojedinih članova i do obnavljanja partijske organizacije u Gračanici. Većina aktera tih događaja obnavljanje partijske ćelije vezuje za dolazak kontroverznog Žarka Antića sa Ozrena i Emila Zubanovića iz Makarske, u

31 Midhat Muratbegović, Magnetogram ...

32 Mustafa Ustavdić, Magnetogram ... , Midhat Muratbegović, Magnetogram ...

33 Ahmet Durić, Magnetogram

34 Mustafa Ustavdić, Magnetogram ...

35 Mustafa Ustavdić, Magnetogram ...

36 Mustafa Ustavdić, Magnetogram ...

avgustu ili septembru 1942. godine.³⁷ Po dolasku u Gračanicu, Žarko Antić se zaposlio u obučarskoj radnji Hasiba Ejubovića, dok je Emil Zubanović došao u Kotarski ured, „po potrebi službe“ kao financ. Po vlastitoj priči, Antić je, kao šumar u Kakmužu, bio blizak sa Todorom Vujasinovićem, koji mu je, nakon četničkog puča i progono-

37 O Žarku Antiću nema puno podataka ni u memoarskoj građi, niti u drugim historijskim izvorima. Nikada se nije moglo provjeriti da li je došao sa Ozrena u Gračanicu po nalogu Todora Vujasinovića, komunističkog vođe Ozrenskog ustanka. U svojoj knjizi „Ozrenski partizanski odred“, Vujasinović donosi dokument (pismo) iz kojeg se vidi da je Antić još u septembru 1941. godine prenosio naredjenja majora Jezdimira Dangića, četničkog komandanta za istočnu Bosnu, da na Ozrenu „ne čine ništa protiv vlasti dok im ne stigne od njega pomoć“. Ništa nije pomoglo naše uvjeravanje da mi imamo komandu u Boljaniću koju moramo slušati i nikoga drugog.“ (Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo 1979., 97). O početničkom djelovanju Žarka Antića na Ozrenu u sitoj knjizi Vujasinović piše: „Mada u prvom času beznačajna, na teritoriji Odrada počela se osjećati propaganda seoskih gazda i četnički raspoloženi elemenata. Nju je naročito podgrijavała neka Dangićeva poruka koju su, poslije svoga povratka sa Han Pijeska, donijeli Žarko Antić i Stevo Rikić, ljudi koji su prvih dana, uplašeni pucnjavom, pobjegli iz svog kraja i zauzstavili se tek u Han Pijesku. Oni su pričali kako Dangić poručuje da treba štedjeti srpske živote i ne udarati na Nijemce – jer nam oni nisu neprijatelji – nego samo na Muslimane i ustaše. Antić je ubrzo uvidio svoju grešku i nastojao da nam pomogne. (Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo 1979., 128). U svojoj izjavi od 25. 8. 1986. godine, na pitanje ovog autora, da li je Žarko Antić sa Ozrena došao po nekom zadatku kao član partije, Asim Osmanbegović je kratko odgovorio: „On to samo priča. On je meni uvijek bio sumnjiv. On je radio sa Slavićem. Nisu ti ljudi bili organizovani. Obezbjeđivali su sebi opstanak i na jednoj i na drugog strani. Žarko je imao daleko više mogućnosti da radi. Nije postojala partijska organizacija krajem 1942. i u početku 1943.“ (Asim Osmanbegović, *Izjava kod autora*). Činjenica, da je pod misterioznim okolnostima pobjegao (po jednoj izjavi, nakon što je presjekao rešetke) iz zatvora u koji su ga Nijemci zatvorili istog dana kada su zatvorili i Adema Alića, koji je ubrzo strijeljan, otvara pitanje njegove stvarne pozicije u Gračanici, na koje se vjerovatno nikada neće moći odgovoriti. Prema jednoj izjavi, on se nakon bjegstva našao u 18. hrvatskoj brigadi. Međutim, u Monografiji te brigade njegovo ime se ne navodi ni u kakvom kontekstu.

na komunista sa Ozrena, naložio da se prebaci u Gračanicu i poveže sa članovima partije i Skoja, „u vezi sa oživljavanjem rada partijske organizacije“. Sa sobom je, navodno, donio i neki materijal i pečat Ozrenskog partizanskog odreda. Emil Zubanović je već bio član KPJ, vičan ilegalnom radu i spreman da se angažuje u Gračanici. Izgleda da se uspio brzo povezati sa Žarkom Antićem i drugim antifašistima u Gračanici koji su radili na obnavljanju partijske ćelije. Kada su se stekli uslovi, došao je „neki drug iz Tuzle u vezi sa oživljavanjem rada partijske organizacije“ i u Emilovom stanu (stan Zore Žirović) održao sastanak, na kojem je, kako tvrdi Mustafa Ustavdić, „obnovljena partijska organizacija, a Emil (je) određen za sekretara.“³⁸

Bez obzira što je sve to nemoguće provjeriti, poređenjem nekih izjava, može se zaključiti da je tek poslije dolaska Žarka Antića i Emila Zubanovića uslijedilo formiranje ilegalnih aktiva NOP-a u Gračanici i to po partijskim direktivama iz Tuzle. Direktive je prenosio student Halid Čokić, koji je došao na službu u Kotarski ured u Gračanici, negdje u avgustu 1942. godine. On je jedno vrijeme držao vezu između Mustafe Vilovića, partijskog rukovodioca u Tuzli i Hasana Maglajlije, kojeg je Vilović jedino poznao u Gračanici. Iako nije potpuno jasno kakva je u svemu tome bila uloga veterinarara Hasana Maglajlije, prema njegovom sjećanju, prvo je došlo do formiranja centralnog aktiva NOP-a (narodnooslobodilačkog pokreta) u kojem su, osim njega, djelovali Halid Čokić, Žarko Antić i učiteljica Ljubica Antunović, a najbliži suradnik bio im je Fadil Šabić, u čijoj su se kancelariji i održavali sastanci tog aktiva... Ljubica je dobila zadatak da formira aktive među ženama i ženskom omladinom, Žarko među zanatlijama, a poslije među intelektualcima. Hasan Maglajlija je formirao i rukovodio aktivom u gračaničkoj legiji. U tom aktivu bili su: Adem Osmanbegović, Sejdo Đulić, Vehid Begić, Nino Laznik i Adem Alić. Bilo je pokušaja da se formira i aktiv željezničara u kojem je najaktivniji bio otpravnik vozova Džemal Midžić, rodom

38 Mustafa Ustavdić, *Neka sjećanja iz revolucionarnog predratnog i ratnog perioda u Gračanici, memoarski zapisi*, (materijal dovršen 15. 6. 1984), Zavičajna zbirka Gračanica.

Mustafa Ustavdić, prvi slijeva

iz Tuzle... Žarko Antić je okupljao intelektualce koji su zazirali da rade organizovano, ali su rado izvršavali propagandne zadatke koji su im povjereni. U tom aktivu isticali su se sudija Osman Fazlić i Husein Lokmić, te kotarski predstojnik Safet Branković i Mustafa Kamarić, advokat.³⁹ U aktivu zanatlija, osim Hasiba Ejubovića, isticali su se Muhamed Sokolović, Hivzo Halilbegović, Sakib Džinić i drugi.

I Hasib Ejubović u svojoj izjavi navodi da je Žarko Antić došao u Gračanicu krajem 1942. godine i da je odmah pristupio formiranju aktiva NOP-a, u kojem su bili: Žarko Antić, Hasib Ejubović, Muhamed Sokolović, a kasnije i Emil Zu-

³⁹ Hasan Maglajlija, *Neki podaci o političkom radu za KPJ u NOB u Gračanici od 1939. – 1945. godine*, rukopis (bez oznake godine), Zavičajna zbirka Gračanica (napomena: u svojim zapisima Hasan Maglajlija nigdje izričito ne navodi da je on bio osnivač ili rukovodilac centralnog aktiva NOP-a u Gračanici iako bi se to moglo zaključiti na osnovu činjenice da je on jedini bio u to vrijeme na direktnoj vezi sa Mustafom Vilovićem, rukovodiocem partijske organizacije u Tuzli, koji je opet bio na vezi sa Omerom Gluhićem, prvim saradnikom Muhamedage Hadžiefendića u zapovjedništvu DOMDO pukovnije u Tuzli.)

banović. Po toj izjavi, u januaru ili februaru 1943. godine u partiju su primljeni: Hasib Ejubović, Muhamed Sokolović i Emil Zubanović.⁴⁰ Prema Ejuboviću, prvi partijski rukovodilac bio je Žarko Antić, sve do njegovog hapšenja (zajedno sa Ademom Alićem) i bjegstva u partizane, krajem decembra 1943. godine. Izgleda da je tek nakon tih događaja, Emil Zubanović postao partijski sekretar u Gračanici.

Početak 1944. godine gračanički antifašisti i aktivisti NOP-a dobivaju pojačanje. Sa nekim vojvođanskim jedinicama na ovo područje vraća se iz Srbije Velo Šuput, prvi sekretar organizacije KPJ u Gračanici. Njemu nije bilo teško da pronađe Žarka Antića, koji se, nakon bjegstva iz zatvora, skrivao u okolini Gračanice. Sredinom 1944. godine, u partiju je primljen i Fehim Mujačić, koji je, početkom te godine, doselio s porodicom iz Doborovaca u Gračanicu.⁴¹

Ni iz jedne od spomenute tri izjave ne može-

⁴⁰ Emil Zubanović je postao član KPJ znatno ranije, u svom rodnom mjestu Brela kod Makarske. Ova činjenica umanjuje vjerodostojnost izjave Hasiba Ejubovića Slavića.

⁴¹ Fehim Mujačić, izjava data autoru 16. 2. 1987. godine u Sarajevu

mo zaključiti kako je došlo do ponovnog formiranja partijske organizacije u Gračanici. Ustavdić ne zna ko je iz Tuzle dolazio „po tom zadatku“, Hasan Maglajlija spominje Halida Čokića, koji mu je bio veza sa partijskim rukovodstvom Tuzle i nedvosmisleno tvrdi da članova partije u to doba nije bilo u Gračanici. Hasib Ejubović je u svojoj izjavi napisao da je partijska organizacija formirana prije marta 1943. godine, da je Žarko Antić bio prvi partijski rukovodilac, potom Emil Zubanović,⁴² Fehim Mujačić, takođe, smatra da je Žarko Antić bio neki partijski rukovodilac prije Emila Zubanovića,⁴³ Osman Fazlić se sjeća da je tokom ljeta 1943. godine formirao aktiv intelektualaca po nalogu Žarka Antića.⁴⁴

Međutim, uloga Žarka Antića, u ilegalnom partijskom radu u Gračanici i oko Gračanice od kraja 1942. godine, kada je doselio sa Ozrena, do kraja 1943. godine, kada je uhapšen, zajedno sa Ademom Alićem i Asimom Osmanbegovićem, a zatim pod misterioznim okolnostima pobjegao iz zatvora, da bi se kasnije našao u redovima 18. hrvatske brigade, neće nikada do kraja biti razjašnjena.⁴⁵

Ni iz partijskih dokumenata tog doba nije moguće preciznije utvrditi kako je došlo do ponovnog formiranja partijske organizacije u Gračanici. Može se pretpostaviti da to ima veze sa djelovanjem Vladimira Perića Valtera u Tuzli u svojstvu instruktora Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu od novembra 1942. do kra-

ja juna 1943. godine. Radom partijske i skojevske organizacije u Tuzli rukovodio je Mjesni komitet KPJ za Tuzlu, koji će u proljeće 1943. godine pre-rasti u Sreski komitet za široko područje djelovanja: od Zvornika do Gračanice. Za sekretara tog Sreskog komiteta Valter Perić je postavio Mustafu Vilovića, koji je do tada rukovodio partijskom organizacijom u Tuzli.⁴⁶ Da u gračaničkoj mjesnoj bojnoj DOMDO pukovnije, Kotarskom uredu i sudu samoinicijativno djeluje jedna grupa antifašistički raspoloženih intelektualaca, Valter Perić je doznao od Mustafe Vilovića i Omera Gluhića, koji je u to vrijeme bio „drugi čovjek“ u Zapovjedništvu DOMDO pukovnije Muhamedage Hadžiefendića u Tuzli. Kontakte sa pojedincima iz te gračaničke grupe Vilović je, kao što je rečeno, jedno vrijeme održavao preko Halida Čokića, koji je radio u kotarskoj oblasti u Gračanici i često službeno putovao na relaciji Gračanica - Tuzla. Druga veza funkcionisala je preko Omera Gluhića koji je, kao visoki vojni dužnosnik u zapovjedništvu DOMDO pukovnije bio povezan sa partijskim jezgrom u Tuzli. On je kontinuirano dobijao podatke od svojih podčinjenih oficira o situaciji u mnogim mjestima, pa i u Gračanici. Sa simpatizerima NOP-a u Gračanici kontaktirao je preko Adema Alića i Sejde Đulića, zapovjednika gračaničke bojne DOMDO pukovnije. Izgleda da je to bila direktna linija Vladimira Perića Valtera, koji će, se nešto kasnije sastati sa nekim aktivistima u Gračanici i prenočiti kod Sejde Đulića, na svom putu iz Tuzle za Sarajevo.⁴⁷

Druga antifašistička skupina u Gračanici vezuje se za ime Žarka Antića i obučarsku radnju Hasiba Ejubovića Slavića. U toj radnji okupljali su se mladi ljudi iz takozvane radničke strukture, protivnici ustaške politike i fašizma, među kojima su se isticali Džemal Šuša, Dževad Rešidbegović, Ibrahim Đogić i dr. Njima će se nešto kasnije pridružiti i Emil Zubanović, koji je kao član KPJ, upravo u tom krugu počeo samoinicijativno stvarati partijsko jezgro, povezivati protivnike fašizma i u kasnijoj fazi organizovati aktive simpa-

42 Hasib Ejubović, izjava kod autora, Komisija za istoriju OK SK Gračanica, 1963.

43 Fehim Mujačić, izjava data autoru 16. 2. 1987. godine u Sarajevu

44 Osman Fazlić, izjava kod autora, Komisija za istoriju OK SK Gračanica, 1963.

45 U izjavi Fadila Šabića (data Komisiji za istoriju Opštinskog komiteta SK Gračanica 1963.), u vezi sa hapšenjem Adema Alića privlači pažnju sljedeći detalj: „Pri upadanju naših jedinica u Gračanicu, sastanci Partije i vojnih rukovodilaca održavani su mahom u mojoj kući. Tako se rad odvijao sve do decembra 1943. godine, kada sam trebao biti uhapšen od Nijemaca i Čerkeza, koji su me povelili sa nekim gestapovcem i doveli me do bolnice, ali nas je stigao Nino Laznik, koji je govorio njemački i spasio me, jer je intervenisao kod njihove komande. Adema Alića su iste noći uhvatili i izjutra strijeljali, a Žarka Antića uhapsili, koji je iste noći pobjegao iz zatvora.“

46 Jusuf Arnautović, Iz partijske aktivnosti u okupiranoj Tuzli, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, Tuzla 1984., 770

47 Esad Tihic, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988., 225

Vladimir Perić Valter

tizera i saradnika NOP-a. Iako o radu tih aktiva, a pogotovo o njihovom broju i sastavu nema pouzdanih podataka, ipak se sigurnošću može tvrditi da su oni postojali prije ponovnog osnivanja partijske ćelije u Gračanici. Izgleda da ih je bilo više i da ih je povezivao jedan centralni partijski aktiv.⁴⁸ Jedinu sigurnu potvrdu za to nalazimo u pismu koje je Vladimir Perić Valter uputio 16. 6. 1943. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu: „Rukovodstvo u Gračanici je za sada na jednom partijskom aktivu koji povezuje 7 aktiva (6 u samom gradu i 1 na selu). Ova forma sada nije najbolja, ali ćemo kasnije rad bolje učvrstiti i formirati jer će on sigurno izbaciti dobrih i sposobnih ljudi. Preko Gračanice povezuje 1 aktiv u Gradačcu. Izgleda da pored njega ima još nekih grupa naših simpatizera, ali mi još nije stigao izvještaj o pravom stanju.“⁴⁹ Sudeći po kasnijim događajima, najaktivniji su bili oni koji su djelovali u gračaničkoj bojni DOMDO pukov-

48 Esad Tihić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988., 206

49 Citat iz knjige: Esad Tihić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988., 206 (RIA Tuzla 30/2)

nije, Kotarskom predstojništvu i sudu. Nije slučajno što je baš iz tog kruga, 10. 5. 1943. godine, otišla u partizane prva grupa uglednih Gračanlija: Adem Osmanbegović, Vehid Begić, Ahmet Šiljić i Hasan Maglajlija.

Po dolasku jakih partizanskih jedinica na šire područje Ozrena i Trebave (nakon Sutjeske) u ljeto 1943. godine, povećao se broj mlađih ljudi koji su željeli da se uključe u partizanske jedinice. Prva grupa odlazi u partizane krajem avgusta (u 1. majevičku partizansku), druga krajem septembra (u Drugu krajišku), treća u oktobru 1943. (u 16. muslimansku) itd.

Prema izvještaju sekretara PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu Rodoljuba Čolakovića od 18. 8. 1943. godine, na širem području Trebave u tom periodu bilo je 20 članova KPJ i dva kandidata: u Gračanici i Gradačcu po pet, u Modriči tri, a na Trebavi dvije partijske organizacije sa sedam članova KPJ i dva kandidata. Nije bilo moguće ustanoviti kako je Rodoljub Čolaković dobio podatak da u Gračanici djeluje pet članova KPJ. Šest dana kasnije, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu Hasan Brkić, u svom izvještaju konstatuje da se na području Trebave razvilo nekoliko organizacija koje djeluju u vrlo teškim uslovima, ali uopće ne navodi brojno stanje tih organizacija, već piše o njihovoj osposobljenosti za djelovanje. U svom pismu od 27. 8. 1943. godine, Pašaga Mandžić, kao član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, izvještava iz Srebrenika da je formirao Partijsko povjereništvo za Trebavu, Opštinski komitet u Modriči i Srebreniku i Mjesni komitet u Gradačcu. Ni u ovom izvještaju ne spominje se partijska organizacija u Gračanici.⁵⁰

Zato nismo ni mogli pouzdano utvrditi kakve su bile okolnosti, koji su bili akteri i kada je, zapravo formirana ratna partijska ćelija u Gračanici. Osim činjenice da je postojala (jer da nije postojala ne bi bila ni raspuštena), sve drugo ostaje u sferi pretpostavki i nagađanja. Ne znamo da li je njeno formiranje uopće formalizovano, da li je to učinio neko sa strane ili je Emil Zubanović, koji je postao član KPJ prije dolaska u Gračanicu, samoinicijativno primio nove članove i formirao par-

50 Esad Tihić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988., 223

tijsku ćeliju? Moguće su dvije pretpostavke: prva, da su članovi te partijske ćelije bili, ustvari, oni koji su 10. maja 1943. godine izašli iz Gračanice u partizane, a zatim, po zadatku Oblasnog komiteta, bili raspoređeni na partijsko-politički rad u okolini Gračanice i druga, da su to oni aktivisti koji su se okupljali oko Emila Zubanovića i činili takozvani centralni aktiv: Žarko Antić, Adem Alić, Mustafa Ustavdić i Dušanka Jovanović. Ni za jednu od ove dvije pretpostavke nema pouzdanih izvora. Jedino se sa sigurnošću može tvrditi da je partijska organizacija u to vrijeme postojala i da je njen sekretar sve do raspuštanja bio Emil Zubanović.

2.4. Pregovori sa Ibrahimom Pjanićem – uzrok raspuštanje partijske organizacije

Od kraja januara do početka marta 1944. godine na prostoru Posavine, Trebave i oko Gračanice vode se žestoke borbe između njemačkomobranskih i ustaško-zelenokadrovskih snaga i jakih partizanskih brigada iz 16. i 17. divizije NOVJ. U tom periodu dijelovi 2. i 3. vojvođanske partizanske brigade žestoko su napadali položaje oko Sokola, koje je uspješno branio Ibrahim Pjanić sa svojom satnijom. Tokom februara u dva navrata probijali su i linije odbrane Gračanice. Za vrijeme tih partizanskih ofanzivnih dejstava, došlo je do daljeg urušavanja i raslojavanja legijskih i zelenokadrovskih snaga u okolini Gračanice i Gradačca. Dok se jedan dio zelenokadrovaca uključivao (ili je mobilisan) u partizanske jedinice (16. muslimanska ili 18. hrvatska brigada, Posavski ili Tuzlanski partizanski odred), većina se krila oko svojih kuća bez ikakve volje da ratuje na nekim daljim ratištima. Pokušavajući da izbjegnu mobilizaciju u operativne ustaškomobranske jedinice, mnogi su pristupali Ibrahimu Pjaniću, koji je, za razliku od drugih, uspio sačuvati na okupu svoju zelenokadrovsku satniju od rasula. I dok je popularnost Ibrahima Pjanića kao vođe odbrane, ne samo Sokola već i Gračanice, naglo rasla, u gračaničkoj čaršiji počinje tiha borba za njegovu naklonost i konačno opredjeljenje. Oni koji su bili pod uticajem malobrojnih članova i simpatizera KPJ ili onih koji su već bili stupili u partizanske redove, počeli su tražiti načine kako da ga privuku na partizansku stranu.

S druge strane djelovala je jedna jaka prohrvatska ili proustaška struja, sastavljena od starijih lokalnih političara i jednog dijela uleme, koja je vršila pritisak na Pjanića da se definitivno prikloni ustašama.

Prvi pregovori o prelasku zelenokadrovске satnije Ibrahima Pjanića na partizansku stranu vođeni su sa emisarima Tuzlanskog partizanskog odreda u martu 1944. godine. Prvi sastanak održan je u kući Jasima Begovića u Sokolu. Pokazalo se da je Pjanić bio pod snažnim uticajem one političke struje koja je pristajala uz ustaše, pa su pregovori propali.

Nakon povlačenja krupnih jedinica NOV i POJ sa šireg prostora sjeveroistočne Bosne, od aprila do avgusta 1944. godine, vojno-politička situacija u Gračanici još više se izmijenila i to na štetu NOP-a. Prohrvatska i proustaška struja u gračaničkoj čaršiji još više je ojačala, antifašističke snage bile su u defanzivi. U takvoj atmosferi, od brojčano narasle zelenokadrovске satnije Ibrahima Pjanića, polovinom 1944. godine, ustrojava se 25. ustaška bojna, kao najjača vojna jedinica na ovom terenu, koja u potpunosti preuzima na sebe odbranu Gračanice (bunkere i slično).⁵¹ U odnosu na ranije stanje, bila je to mnogo bolje naoružana i obučena vojnička formacija, čije je ljudstvo bukvalno stavljeno u poziciju da brani svoje kuće i svoje porodice od sve jačeg pritiska partizanskih formacija.

Politička diferencijacija nije bila samo po tom ideološkom ili općem principu (fašizam – anti-fašizam, partizani – ustaše itd.), već je na ovom prostoru imala i neke svoje specifičnosti. Iako je i ranije bio prisutan, antagonizam selo – grad u ovom periodu posebno se zaoštavao. Kako u jednoj svojoj izjavi ističe Mustafa Ustavdić, formiranjem ustaške bojne, povećavalo se nepovjerenje

51 Ustaški vojno-politički vrh je procijenio da će naoružavanjem i opremanjem brojno narasle zelenokadrovске satnije Ibrahima Pjanića i njenim preustrojem u ustašku bojnu znatno ojačati svoje snage na osjetljivom prostoru u trouglu između Prčkog, Tuzle i Doboja. Zato je Pjanić sa najvišeg mjesta pozvan u Zagreb, gdje mu je nakon svih počasti dodijeljeno i odličje ustaškog viteza. Za učvršćivanje i što bolje vojničko ustrojavanje svoje jedinice dobio je ustaške uniforme i znatne količine naoružanja.

ljudi sa sela prema ljudima koji žive u gradu. Često se moglo čuti i ovo: „Vi građani, svi ste vi partizani, tko vam može vjerovati...“ S druge strane, zbog sve većeg pritiska partizanskih jedinica i pod sve žesćim uticajem ustaške propagande, bez obzira na očiglednu propast osovinskog bloka na svim frontovima, u Gračanici se vrši politička homogenizacija oko onih domaćih snaga koje su se stavile u odbranu grada, bez obzira na njihov ustaški predznak. Na to su uticale i sve češće intervencije jakih domobranskih i njemačkih snaga (kombinovane sa Kozacima – Vlasovcima) koje su bile stacionirane u Doboju. Iako je u takvoj atmosferi rad partijske organizacije bio znatno otežan, ipak se nije odustajalo od ideje pregovora sa Ibrahimom Pjanićem. Mnogima je bilo jasno kuda vodi slijepa podrška režimu koji se počeo naglo urušavati i vojnički propadati. I dalje se vjerovalo u mogućnost prelaska Pjanićevih snaga na partizansku stranu.

Ugledni ljudi u Gračanici, koji nisu podržavali NDH vlast i ustaštvo (Mustafa Kamarić⁵², Adem Osmanbegović, kadija Mustafa Mustajbegović⁵³, kotarski predstojnik Safet Branković⁵⁴ i dr.) ispravno su procjenjivali da Ibrahim Pjanić nije ekstrem, da nije opasan, te da se može držati pod kontrolom. Za ilustraciju navodimo šta je o tome napisao Adem Osmanbegović u jednoj svojoj izjavi: „Mi smo računali sa Pjanom, da možemo na njega djelovati jer on je nas i prije slušao, jer on je bio seljak, a mi smo bili školovani ljudi. On je dobro slušao i u to vrijeme nije pravio nikakve gluposti. Šta je njega srušilo? Počeše mu iz Zagreba davati značaj, a seljaku dajte značaj... i stvorili ste od njega... On je bio praktično nepismen čovjek.“⁵⁵

Prema sjećanju Mustafe Ustavdića, krajem juna ili početkom jula 1944. godine, ponovo se otvaraju pregovori sa Ibrahimom Pjanićem. Po-

Mustafa Vilović

red građanske struje, te je pregovore inicirala i, po nekim izvorima, čak podsticala partijska organizacija u Gračanici. Do pregovora je došlo na jednom iftaru, koje je grupa uglednih građana u čaršiji priredila u njegovu čast. Tokom iftara otvoreno mu je dato do znanja da treba preći na partizansku stranu „dok još nije kasno i da se smanje žrtve u daljoj međusobnoj borbi“. Uz ostale uslove, Pjanić je tražio da se postavi za komandanta svoje jedinice i u partizanskim redovima.⁵⁶ Izgleda da su upravo na tome pregovori zapeli i definitivno propali. Sudeći prema kasnijim događajima, svi pokušaji da se Pjanić izvuče „ispod ustaša“, ne samo da nisu uspjeli, već su, u cjelini gledano, proizveli suprotan efekt.

U avgustu ili septembru 1944. godine oko Gračanice je operisala 18. hrvatska brigada, na čijem su čelu bili Franjo Herljević, komandant i Moni Finci, komesar. Sa Štabom 18. hrvatske brigade, koja je više puta ulazila u Gračanicu, došao je i potpukovnik Vladimir Rolović, politički ko-

52 Isticao se kao antifašista i radio na organizovanju prikupljanja materijalne pomoći za NOV. U septembru 1944. postavljen za predsjednika ilegalnog NOO u Gračanici (Arhiv TK 7326/28)

53 U septembru 1944. godine izašao iz Gračanice na partizansku teritoriju; Arhiv TK 7326/22

54 U septembru 1944. godine izašao iz Gračanice na partizansku teritoriju; Arhiv TK 7326/13

55 Adem Osmanbegović, izjava od 16. 2. 1987., kod autora

56 Arhiv TK 7325/2, Sreski komitet KPJ za Gračanicu, Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, Izvještaj u vezi (naše) partijske organizacije prije rata, uz rat i poslije rata, br. 684/48, od 20. 9. 1948., koji je potpisao sekretar Sreskog komiteta KPJ za Gračanicu Đoka Šešlak

mesar i član divizijskog komiteta KPJ 38. divizije NOV. Ispitujući političko stanje na terenu, on se sastao sa članovima partijske organizacije u Gračanici i na osnovu informacija koje su mu dali, došao do zaključka da se partijska organizacija u prethodnom periodu pogrešno postavljala i pogrešno politički djelovala. Zaključak je prosljedio Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu, 26. 9. 1944. godine. U tom papiru stoji: „Što se tiče part. Jedinice u Gračanici, mogu Vas kratko izvjestiti da ista u cjelini ne liči na jednu pravu part. jedinicu. Puni su oportunitizma i legijskog shvatanja. Spremni su na pregovore i popuštanja pred neprijateljem svake vrste. Iz njihovog stava vidi se da zeleni kadar ne smatraju nekim neprijateljem. Sekretar jedinice izgleda da je bolji od ostalih, ali i on se prilično upustio u domaću politiku. Jedan član te ćelije, bivši zamjenik tabornika, nije smio biti član Partije. Šuput bi trebalo malo više da se pozabavi tom jedinicom, a ja dobiavam utisak da je i on prilično podlegao čaršijskim politikantstvu. Delegacija koja je sa Šuputom išla u Tuzlu i koja je izjavila da će gračanička legija preći u NOV, nije Vam, kako meni izgleda, iznijela činjenično stanje. Mi oko Gračanice vodimo stalnu borbu sa ustašama pomiješanim izvjesnim brojem zelenokadrovaca. Istina građanstvo i tamošnji zeleni kadar skloni su pregovorima i raznim kombinacijama, ali je to sve puno špekulacije. Njih će biti najbolje... (izostavljena riječ) ako prethodno ne prestanu sa špekulacijama, no iza leđa im stoji Doboj i oni su tamo orijentisanim. No ovo iznosim da biste imali uporedbu sa razgovorom gračaničke delegacije.“⁵⁷

Shvatajući vrlo ozbiljno Rolovićevo upozorenje o devijacijama u partijskoj organizaciji u Gračanici, tadašnji sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, Cvijetin Mijatović, odmah izdaje direktivu da se partijska organizacija u Gračanici raspusti. Direktivu je prosljedio sekretaru Okružnog komiteta KPJ za Posavinu i Trebavu, Svetoliku Gospiću Brki, koji se nalazio u Štabu 38 divizije NOV. U direktivi, koja je nosila datum 1. 10 1944., između ostalog, ističe se sljedeća ocje-

57 Citirano prema knjizi: Esad Tihčić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988., 260 (Historijski arhiv CK KP BiH, fotokopija u Arhivi TK Tuzla br. 120)

na: „Organizacija u Gračanici ne može se tretirati kao partijska organizacija, ona mjesecima nije imala stvarne partijske veze, ona je radila potpuno na štetu interesa partije i NO borbe i treba je raspustiti, većinu ljudi poslati u vojsku i postaviti novo jezgro organizacije. Naravno svima njima objasniti zašto su preduzete takve mjere.“⁵⁸

Sprovođeci direktivu i cijeneći ukupnu političku situaciju oko Gračanice, Okružni komitet KPJ za Posavinu i Trebavu imenuje komisiju sa zadatkom „da ispita okolnosti“ pod kojima je partijska organizacija u Gračanici odobrila pregovore sa Ibrahimom Pjanićem, zapovjednikom ustaške bojne oko njegovog prelaska na partizansku stranu. Nakon partijskog isljeđivanja, Komitet je po kratkom postupku donio odluku da raspusti partijsku organizaciju u Gračanici zato što se saglasila sa građanima oko održavanja sastanka sa komandom ustaške bojne. Jednostavno, to je ocijenjeno kao oportunistički stav partijske ćelije prema neprijatelju.⁵⁹ Sekretar Okružnog komiteta Svetolik Gospić potpisao je „presudu“ i 4. 10. 1944. godine, prosljedio višoj partijskoj instanci: „Što se tiče partijske organizacije u Gračanici, slažem se potpuno s tobom jer se zbilja polovičnim mjerama ne bi stanje raščistilo, a i ugled partije ne bi se osigurao.“⁶⁰ Ironijom sudbine, tako se dogodilo da partijsku organizaciju u Gračanicu raspusti Cvijetin Mijatović kao njen osnivač.

Prema odluci Komiteta članovi gračaničke partijske ćelije Emil Zubanović i Fehim Mujačić upućeni su u partizanske jedinice na terenu, dok je Mustafa Ustavdić i dalje ostao u Gračanici. Velo Šuput i Žarko Antić već su bili u partizanskim jedinicama. Odluka o raspuštanju partijske organizacije njima će biti saopštena nešto kasnije, sa istim obrazloženjem.

Osim Gračanice, u to vrijeme raspuštena je partijska organizacija u Tuzli, kasnije i u Brčkom.

58 Citirano prema knjizi: Esad Tihčić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988., 260 (Historijski arhiv CK KP BiH, fotokopija u Arhivi TK Tuzla br.2330/3)

59 Mustafa Ustavdić, *Neka sjećanja iz revolucionarnog predratnog i ratnog perioda u Gračanici, memoarski zapisi*, Zavičajna zbirka Gračanica.

60 Esad Tihčić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988., 260

Oslobođenje Gračanice 1945.

To je nametnula promjena vojno-političke situacije u istočnoj Bosni, dolazak partijskih rukovodilaca koji u suštini nisu dovoljno poznavali politička previranja, posebno u muslimanskom narodu, pa su posezali za radikalnim mjerama, koje će imati dalekosežne posljedice, posebno u gračaničkom kraju. U političkom pogledu, nakon raspuštanja partijske organizacije, ostao je prazan prostor koji su popunjavali radikalni proustaški elementi na muslimanskoj strani. Oni su u završnici rata odveli pravo u propast na stotine onih koji su se ni krivi ni dužni u tim kritičnim danima našli na pogrešnoj strani. Mnogi su „odstupili“ i nikada se više nisu vratili u rodni kraj.

Nakon raspuštanja partijske organizacije u Gračanici i odlaska njenih članova u operativne partizanske jedinice, nije više bilo ni pokušaja da se formira nova partijska organizacija na terenu gračaničkog sreza. Stalna ofanzivna dejstva partizanskih jedinica dolinom Spreča, nakon definitivnog pada Tuzle u partizanske ruke, početkom septembra 1944. godine i uporne borbe na linijama oko Gračanice, dovela su do pogoršanja poli-

tičke situacije na terenu i radikalizirala protivnike NOP-a, tako da nije ni bilo uslova za ponovno formiranje partijske ćelije u Gračanici. I o djelovanju skojevaca u Gračanici stizali su kontraverzni izvještaji Oblasnom skojevskom rukovodstvu u Tuzli.

Tek sredinom februara 1945. godine došlo je do formiranja, a potom i konsolidacije Sreskog komiteta KPJ za Gračanicu. Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu obavještava Pokrajinski komitet da je Sreski komitet KPJ za Gračanicu ostao u sastavu: Đorđe Šešlak, sekretar Sreskog narodnooslobodilačkog odbora, Ibro Čamdžić, komesar Komande mjesta Gračanica i Muhamed Kešetović, sekretar Sreskog komiteta Skoja, da se Vinco Kontić, dotadašnji sekretar Sreskog komiteta, pošalje u Krajinu, a da „Šuput može da uđe u

obzir za rad po narodnooslobodilačkom frontu. Ostaje otvoreno pitanje sekretara Sreskog komiteta KPJ.“⁶¹ Partijska ćelija i Mjesni komitet KPJ u samom gradu formirani su tek nakon oslobođenja Gračanice od ustaško-okupatorskog režima, 7. aprila, 1945. godine.

O djelovanju partijske organizacije u Gračanici tokom rata, zvanični partijski forumi nisu mijenjali svoje ocjene ni poslije završetka rata, a ni kasnije. U mnogim analitičkim izvještajima i drugim političkim materijalima sreskog partijskog rukovodstva ponavljala se konstatacija da je u periodu od 1942. do 1944. godine bilo niz propusta i grešaka partijske ćelije u Gračanici, uključujući i pregovore sa ustaškim vitezom Ibrahimom Pjanićem.

Pokazalo se, međutim, da neuspjeh tih pregovora, nije imao za posledicu samo raspuštanje partijske ćelije u Gračanici. Ta, na prvi pogled,

⁶¹ Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, Izvještaj Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH od 15. 2. 1945.; Uz Izvještaj prilaže izvod iz zapisnika sa plenuma Oblasnog komiteta sa spiskom predviđenih sreskih komiteta za ovu oblast „koje mislimo formirati“ Arhiv TK 169/3

samo obična partijska mjera, definitivno je označila totalni poraz gračaničkih „partijaca“ u političkim odmjerenjima sa proustaškim snagama u Gračanici. Odbijanje Ibrahima Pjanića da sa svojom vojskom pređe na partizansku stranu imalo je vrlo teške reperkusije u završnici Drugog svjetskog. Slijepo ga slijedeći, sa njim je, zauvijek „odstupilo“ više stotina muškaraca mlađih godišta sa ovog prostora, od kojih se mnogi nikada nisu vratili svojim kućama.

Zaključci

1. Na osnovu izloženih činjenica o takozvanoj „gračaničkoj ljevici“, u periodu između dva svjetska rata, broja njihovih pristalica tokom legalnog perioda (do 1921.), te političkih akcija u kasnijem periodu, može se konstatovati da je uticaj tih snaga u političkom životu Gračanice sve do pred Drugi svjetski rat bio gotovo zanemarljiv. Mnogo veći ugled uživali su dobro stojeći građani i intelektualci koji su po svom obrazovanju i individualnom političkom shvatanju bili bliži lijevoj nego građanskoj političkoj opciji, ne toliko po nekom strogoj socijalno-klasnom obilježju, koliko po razumijevanju ključnih pitanja demokratije, antifašizma i položaja Bosne i Hercegovine u tadašnjim burnim političkim previranjima. Među njima izuzetno su se isticali Hasan Maglajlija, kao ugledni veterinar, zagrebački sveučilištarac, Ahmet Šiljić, šerijatski sudac koji zbog svojih slobodoumnih i u osnovi antirežimskih shvatanja nije mogao dobiti zaposlenje, Adem Osmanbegović, diplomirani pravnik, Adem Alić, student, Zdravko Pavlović, student, Midhat Muratbegović, učitelj itd. Njihov intelektualni nivo, sposobnost razumijevanja situacije, pa i građanski ugled koji su, nesumnjivo uživali u gračaničkoj čaršiji, izazivali su izvjesno podozrenje, pa i nepovjerenje, a u nekim situacijama i otvoreno sektaštvo pojedinaca iz radničko-sindikalnog kruga oko Vele Šuputa. To sektašenje bilo je posljedica pogrešno prenesenih ili shvaćenih partijskih instrukcija, ali i odraz nerazumijevanja i osjećaja inferiornosti pojedinaca. U svakom slučaju, imalo je štetne posljedice i usporavalo konsolidaciju lijevih političkih snaga u Gračanici. Kasniji događaji pokazat će da su upravo oni bili ne samo pravi patrioti, već dosljedni borci za ideale slobode i

pravde, antifašisti.

2. Dok se na Ozrenu pripremao ustanak, u Gračanici je vladala opća pasivnost. Ni nakon izbijanja ustanka, 23. 8. 1941. godine, situacija se nije bitnije promijenila. Ustaničko vodstvo na Ozrenu više se bavilo vojnim, nego političkim pitanjima na terenu. Dominantno srpski, ustanak je vrlo brzo dobio četnička obilježja. Malobrojni aktivisti i simpatizeri partije u Gračanici, kao i drugi antifašistički opredijeljeni građani, teško su se snalazili između ustaničke, u osnovi četničke stihije i ustaških represalija, prvenstveno nad Srbima. Samoinicijativno angažovanje Adema Osmanbegovića, sa funkcije kotarskog predstojnika i Midhata Muratbegovića, učitelja iz Dobrovaca i još nekih uglednih pojedinaca iz čaršije, očigledno nije bilo dovoljno da se ti progone osujete i zaustave.

3. Iako je u prvoj polovini 1943. godine došlo do ponovnog formiranja ili obnavljanja partijske ćelije u Gračanici (u kontinuitetu je bio samo Mustafa Ustavdić), ključnu ulogu na antifašističkoj strani u Gračanici imali su i dalje ugledni građani, demokratskih i antifašističkih ubjedenja, na visokim pozicijama civilne vlasti ili na zapovjednim pozicijama u lokalnim jedinicama legije i zelenog kadra. Najčešće samoinicijativno, oni su uspostavljali kontakte sa partizanskim jedinicama u okolini Gračanice i odlazili u partizane, pokazujući tako ne samo veću inicijativu, već i konkretnu aktivnost, mnogo značajniju i konkretniju nego što je to činila partijska organizacija. (odlazak u partizane grupe oficira DOMDO pukovnije iz Gračanice 10. maja 1943.). To je i razumljivo ako znamo da su komunisti u gradovima morali djelovati u strogoj ilegali, u krajnje nepovoljnim uslovima, izloženi stalnoj opasnosti od provala i hapšenja, često obilježeni od policije i kompromitovani u aktuelnoj vlasti. Za razliku od njih, obični građani su mogli djelovati, uslovno rečeno, komotnije, kamuflirani funkcijom i radnim mjestom, koje je bilo od povjerenja u lokalnim vlastima. S druge strane, nisu isključene ni organizacione i druge slabosti u partijskoj organizaciji, te određena sektašenja prema građanskoj opciji uopće, pa i lijevo orijentisanim pojedincima u koje nisu imali povjerenja, smatrajući ih salonskim komunistima.

4. Od dijelova razbijene DOMDO pukovnije Hadžiefendića, krajem 1943. godine, u okolini Gračanice ustrojiti će se jedinice zelenog kadra, od kojih će se polovinom 1944. godine formirati 25. ustaška bojna pod zapovjedništvom ustaškog viteza Ibrahima Pjanića. Ta jedinica bit će okosnica odbrane Gračanice i njene šire okoline od sve jačih partizanskih snaga, koje su nadirale iz pravca Tuzle. Prestrojavanja na vojnom planu, uslovlila su određena politička gibanja i na lokalnom prostoru. Partijska organizacija u Gračanici odobrila je pregovore sa Ibrahimom Pjanićem i nastojanje određenih građanskih krugova da se taj, u narodu popularni komandant, sa svojom vojskom „privede“ na partizansku stranu. Zbog tih političkih manevara, koji su se završili neuspjehom, Oblasni komitet KPJ u Tuzli donio je odluku da raspusti partijsku organizaciju u Gračanici i da njene članove pošalje u partizanske jedinice. U političkoj bici „za pridobijanje Ibrahima Pjanića“ partijska organizacija u Gračanici doživjela je težak poraz, od kojeg se možda nikada nije oporavila.

5. Raspuštanje partijske organizacije u Gračanici, takoreći u završnici rata, posljedica je krajnjeg nerazumijevanja političke situacije na terenu, osobito političkih gibanja među Muslimanima, koji su se, očekujući neminovan njemački poraz na svjetskim frontovima, kolebali između proustaške, odnosno prohrvatske političke opcije i sve jačeg vojnog i političkog pritiska komunističko-partizanskih snaga koje su se sve više približavale iz pravca Tuzle i Srebrenika. Opredijelivši se za pregovore, umjesto dalje radikalizacije vojno-političkih prilika na ovom prostoru, partijska organizacija u Gračanici, zajedno sa najuglednijim ljudima muslimanske nacionalnosti, pokušala je da tu snažnu vojnu jedinicu usmjeri na onu stranu koja će joj omogućiti da izbjegne katastrofu. Raspuštanjem partijske organizacije u Gračanici, Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu potpuno je odbacio takvu opciju i onemogućio bilo kakvo propagandno-političko djelovanje u korist NOP-a na ovom prostoru u odlučujućoj fazi rata. Svjesno ili nesvjesno, tako je još više radikalizovao političku situaciju na terenu, koja se mogla

rješavati jedino silom i krvoprolićem. Najveću cijenu, na kraju, platit će pripadnici Pjanićeve ustaške bojne i drugih hrvatsko-domobranskih i zelenokadrovskih jedinica sa ovog područja, koji su stavljeni u poziciji da brane svoje kuće i svoje porodice, ali na strani i za račun onih koji su gubili rat. Mnogi su zauvijek nestali na stazama smrti od Zagreba i Maribora do Blajburga, mnogi od njih u narodnom pamćenju i danas se vode kao „odstupili“.

6. U cjelini gledano dometi i učinci lijeve političke opcije u Gračanici (socijalista, komunista, komunističkih simpatizera i lijevo orijentisanih sindikata i omladine) u periodu između dva svjetska rata, kao i tokom rata bili su dosta skromni. Organizacija se gotovo ugasila nakon policijske provale i hapšenja njena dva ključna člana s početka rata. Ni nakon obnavljanja partijskog rada, krajem 1942. ili početkom 1943. godine, nije se snašla u složenim političkim zbivanjima na lokalnom području. Njeno raspuštanje, kao partijska mjera, u praksi je značilo poraz u odmjerenju snaga sa proustaškim krilom na lokalnoj političkoj sceni. Ibrahim Pjanić je ostao na ustaškoj strani i za sobom povukao na stotine nedužnih ljudi pravo u propast. Partijska ćelija nije uspjela da ga pridobije na svoju stranu, što je svakako bio politički neuspjeh, ali je totalno poražena mjerom raspuštanja, koja će uslijediti baš zbog toga što je pokušala, a nije uspjela u pregovorima s Ibrahimom Pjanićem.

7. Iako su sa definitivnim dolaskom partizana u Gračanicu vraćeni u partiju i nakon toga revnosno služili režimu, Velo Šuput i Mustafa Ustavdić još će jednom biti politički grešnici. U sudaru KPJ sa partijama IB, 1948. godine, oni su se našli na pogrešnoj strani i zauvijek ponijeli obilježje „inforbirovac“, kao doživotnu kaznu i poniženje. To su razlozi zbog kojih se o toj partijskoj ćeliji dugo ćutalo i što se o njoj i danas malo zna.

(Napomena: U rubrici „Likovi zavičaja“, u ovom broju našeg časopisa, od istog autora, učinjen je pokušaj da se sa više detalja rasvijetle likovi prvih članova KPJ u Gračanici: Velimira Vele Šuputa, Kemala Prohića i Mustafe Ustavdića. Tekst o tim likovima sastavni je dio ili prilog ovom historiografskom radu)